

θεια τοῦ λόγου καὶ ὄχι τοῦ μύθου. Ποιὸς δὲ εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς πεποιθήσεως πὺν προξενεῖ ὁ λόγος, πόσο στερεὰ καὶ ἀκλόνητα γίνονται τῶρα τὰ πράγματα πὺν ἡ συνείδησις ἀπέκτησε λογικὴ σχέσι μὲ τὸν κόσμον, φαίνεται ἀπὸ τὸ ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ Παρμενίδου· «ἀληθείης εὐκυκλέος ἀτρεμές ἦτορ», «τῆς ὀλοστρόγγυλης ἀλήθειας ἡ ἀτρόμητη καρδιά». Ὁ νόμος τοῦ νοῦ πὺν ἀνεκάλυπεν ὁ Θαλῆς, ἔστω καὶ μὲ τὴν βοήθειαν ἑνὸς αἰσθητοῦ ἀντικειμένου, ἔγινε καὶ νόμος τοῦ κόσμου. Καὶ ἴσως ὁ Θαλῆς, ἐπειδὴ ζοῦσε ἀκόμα κοντὰ στὸν μῦθον, δὲν ἤξευρεν ἀκόμα καλὰ-καλὰ τί ἔκανε, ἀν καὶ ἡ ἀντίθεσις του πρὸς τὸν μῦθον εἶναι φανερὴ. Εἶχε πρόθεσι νὰ γκρεμίση τὸ μῦθον. Τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι οὔτε ὁ Θαλῆς οὔτε καὶ ἡ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἐλευθρώθησαν ἀπὸ τὴν γλῶσσα τοῦ μύθου δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἔμεινε καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ μύθου. Στὸν Πλάτωνα φαίνεται τὸ πρᾶγμα καθάρᾳ. Μεταχειρίζεται τὸν «μῦθον» ἐκεῖ πὺν δὲν μπορεῖ νὰ μεταχειρισθῆ τὸν «λόγον». Ὁ κύκλος τοῦ μύθου εἶναι κάτι ξεχωριστό. Ἄλλοι εἶναι οἱ σκοποὶ τοῦ «μύθου» καὶ ἄλλοι οἱ σκοποὶ τοῦ «λόγου».

4. *Ἡ σειρά τῶν λογικῶν ἀρχῶν ὡς ἐμβάθυνσις τοῦ ἀνθρώπου στὸν κόσμον καὶ στὸν ἑαυτό του.* Ἀλλὰ ἐκεῖνο πὺν εἶδαμε νὰ γίνεται πρὶν στὸν μῦθον, στὴν μυθικὴ σχέσι τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν κόσμον, ξανάγινεται τῶρα καὶ στὴν λογικὴ σχέσιν μὲ τὰ «γύρω» του. Μὲ τὴν ἀνακάλυψιν μιᾶς νέας λογικῆς ἀρχῆς ἢ σωριάζεται κάτω ἡ πρώτη πνευματικὴ λογικὴ ἰσορροπία ἢ παίρνει μιὰν ἄλλη μορφή. Καὶ δημιουργεῖται κρίσις μέσα στὸ πνεῦμα καὶ στὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν στιγμὴ πὺν γκρεμίζεται ἡ πρώτη λογικὴ ἰσορροπία ὁ ἀνθρώπος ζῆ μέσα σ' ἕνα χάσμα, ὁ κόσμος χάνει γι' αὐτὸν τὴν ἀμετάκλητη ἀναγκαιότητα πού'χε πρὶν, ὁ δὲ ἀνθρώπος μένει μὲ τὴν συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τοῦ δημιουργεῖ, τοῦ συνειδητοποιεῖ τὸ χάσμα. Ἐχει χάσει τὸ ἔδαφος τῆς πραγματικότητος, διότι πραγματικότης εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀναγκαῖο δέσιμον τοῦ κόσμου μὲ μιὰ λογικὴ ἀρχή. Ἄν προσέξωμε ὅμως θὰ ἴδοῦμε ὅτι ἡ ἀνακάλυψις μιᾶς νέας λογικῆς ἀρχῆς δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην καὶ τὸ ὀλοκληρωτικὸ γκρέμισμα τῆς προηγουμένης μορφῆς τοῦ πνεύματος, διότι μπορεῖ—καὶ αὐτὸ συμβαίνει στὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸ πολιτισμὸ πὺν ὠρίμασε φυσιολογικὰ—ἡ νέα αὐτὴ ἀρχὴ νὰ γεννήθηκε στὰ ὅρια πὺν κατέληγε τὸ πλαίσιον τῆς παλαιᾶς, νὰ γεν-

νήθηκε δηλαδή μ' ένα πρόβλημα πού εφαινονταν μὲν καὶ ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς παλαιᾶς ἀρχῆς, ἀλλὰ δὲν μπορούσε νὰ πάρῃ μορφή λύσεως. Ἡ παλαιὰ ἀρχὴ ἔδινε τὴν δύναμι στὸν ἄνθρωπο νὰ ἴδῃ τὸ νέο πρόβλημα δὲν τοῦδινε ὅμως καὶ τὴν δύναμι γιὰ νὰ τὸ λύσῃ. Ἔτσι βλέπομε ὅτι ὅλος ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς ἀναπτύσσεται κανονικά, ἢ μιὰ μορφή διαδέχεται σχεδὸν ἑυθιμικὰ τὴν ἄλλη. Καὶ γιὰ νὰ περιορισθοῦμε στὴν ἀρχαία φιλοσοφία ὅπου εἶναι συνειδητὴ αὐτὴ ἢ ἑυθιμικὴ διαδοχὴ τῶν ἀρχῶν, παρατηροῦμε ὅτι ἀπὸ τὸν Θαλῆ ὡς τὸν Σωκράτη ἢ μιὰ ἀρχὴ διαδέχεται τὴν ἄλλη, ὁ ἕνας νόμος τοῦ πνεύματος τὸν ἄλλον κατὰ τρόπον σχεδὸν ἀναγκαῖο. Ὁ βαθμὸς τῆς ἀναγκαιότητος αὐξάνει ὅσο προχωρεῖ ἢ ἀνάπτυξις τῶν νόμων τῶν λογικῶν τόσο καὶ στενότερα συνδέεται ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰ «γύρω» του. Ἡ πνευματικὴ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ «γύρω» του γίνεται ἐντονώτερη.— Μὰ στὴν γνῶσι τοῦ ἑαυτοῦ του, στὸ «γνώθι σαυτὸν» φθάνει τὴν στιγμὴ πού φθάνει στὸ σημεῖο νὰ ρωτήσῃ: ποῖο εἶναι τὸ κῦρος πού ἔχει ἢ σχέσις του αὐτὴ μὲ τὸν κόσμον; Στὴν γνῶσι τοῦ ἑαυτοῦ του φθάνει τὴν στιγμὴ πού θὰ καταλάβῃ ὅτι ὅλοι οἱ τρόποι σχέσεώς του μὲ τὸν κόσμον εἶναι δικό του ἔργον. Καὶ αὐτὸ γίνεται στὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαίου πνεύματος μὲ τὸν Σωκράτη.

Πρὶν ἀπὸ τὸν Σωκράτη ἔχομε μιὰ σειρὰ ἀπὸ σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν «κόσμον», ἔχομε μιὰ σειρὰ πνευματικῶν μορφῶν πού εἶναι συνάμα καὶ σειρὰ συζυγιῶν τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ «περιβάλλον» του. Ἡ συζυγίαις αὐτὲς κάθε φορὰ ἐγίνονταν καὶ κατὰ ἕνα διαφορετικὸ νόμο, πού ἐθεωροεῖτο ὡς ἀναγκαῖος. Ὁ Σωκράτης πρῶτος ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ρωτήσῃ, νὰ ζητήσῃ τὸν λόγον τῶν προδρόμων του καὶ νὰ τοὺς εἰπῇ: ποῦ στηρίζεσθε καὶ ἔρχεσθε σὲ τέτοια σχέσι μὲ τὰ «γύρω» σας, ποῦ στηρίζετε τὴν γνῶσι σας; Καὶ τὴν στιγμὴ πού ρωτᾷ ὁ Σωκράτης κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν ξανασωριάζεται ὅλη ἢ προηγούμενη ἰσορροπία τῶν πραγμάτων, γκρεμίζεται ἢ λογικὴ καὶ ἠθικὴ βεβαιότης πού εἶχε ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰ πράγματα. Πρὶν βάλῃ ὁ Σωκράτης τὸ ἀμείλικτον ἐρώτημά του «τί ἐστὶ;», ἢ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ «περιβάλλον» του καὶ γενικὰ ἢ πνευματικὴ του ζωὴ ἦταν «κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον» ἀφιλοσόφητη, γι' αὐτὸ καὶ ἢ βεβαιότης, ἢ πεποίθησις πού ἔδινε στὸν ἄνθρωπον ἦταν ἀκόμα δογ.

ματική. Ἡ ζωὴ ἀποκτᾷ τὴν πραγματικὴν τῆς ἀξίας, καὶ ἡ γνῶσις τὴν πραγματικὴν τῆς βεβαιότητος μόνον ἅμα ὑποστοῦν τὴν κριτικὴν, μόνον ἅμα γίνουσι ἀντικείμενο θετικῆς κριτικῆς. Εἰς αὐτὸ συγκεντρώνεται ὅλη ἡ σωκρατικὴ ἐνέργεια, ὅλο τὸ ἔργον τοῦ Σωκράτη. «Ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ». Καὶ ἡ λογικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ, καὶ ἡ πρακτικὴ καὶ ἡ αἰσθητικὴ, καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ θρησκευτικὴ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ «γύρω» του ἀποκτᾷ τώρα βαθύτερη σημασίαν, γιὰ τὴν συνειδητοποιεῖται.

5. Ἡ παλαιὰ πνευματικὴ ἰσορροπία καὶ ἡ καινούργια ζωὴ.

Ὁ νεοελληνισμός. Ἐκτὸς ὅμως αὐτῆς τῆς βαθμιαίας διαδοχῆς τῶν πνευματικῶν μορφῶν, καὶ τῆς ὀρθοῦς μεταβάσεως ἀπὸ τὴν μιὰ πνευματικὴ ἰσορροπία εἰς τὴν ἄλλη, μπορεῖ νὰ συμβῇ καὶ κάτι ἄλλο ποὺ συχνὰ παρατηρεῖται εἰς τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν, καὶ συγκεκριμένως ἐκείνων τῶν λαῶν ποὺ ἔχουν μεγάλη πνευματικὴ ἱστορίαν. Συμβαίνει δηλαδὴ πολλὰ φορὰς νὰ διατηρεῖται εἰς τὴν ψυχὴν ἑνὸς λαοῦ ἡ μορφή τῆς πνευματικῆς ἰσορροπίας, ποὺ ἔθεσε μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ, ἀλλὰ νὰ μὴν ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο κτῆμα τῆς συνειδήσεως τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, ἀλλὰ ἀπλὸ ψυχικὸ βᾶρος, ὅπως εἶναι σὲ μᾶς τοὺς νέους Ἕλληνας ὁ βυζαντινὸς καὶ γενικὰ ὁ θρησκευτικὸς μας κόσμος. Κάτι ἀνάλογο παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν ἀλεξανδρινὴν ἐποχὴν, ἂν καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτὴ τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἶχε ἀκόμα ζωντανὴν σχέσιν μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ ἀρχαίου κόσμου· ὁ ἀρχαῖος κόσμος δὲν εἶχε γίνῃ ψυχικὸ βᾶρος, ἀλλὰ ἦταν ἀκόμα ζωντανὴ μορφή. Τοῦναντίον εἰς τὴν ζωὴν τοῦ νεοελληνισμοῦ ὁ βυζαντινὸς καὶ γενικὰ ὁ θρησκευτικὸς κόσμος κατέχει μιὰ γωνίαν τῆς συνειδήσεως, χωρὶς νὰ μπορῇ ν' ἀκτινοβολήσῃ εἰς ὅλην τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ. Μιὰ μεταφυσικὴ ποὺ ἐκυβέρνησε ψυχὴν καὶ πνεῦμα τοῦ λαοῦ μας ἐπὶ χίλια καὶ περισσότερα χρόνια δὲν ὑπάρχει πιά. Καὶ εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ μας κρέμεται ἀκόμα ἀπὸ τὴν μεταφυσικὴν αὐτήν, μὰ ἡ σχέσις μας πρὸς αὐτήν εἶναι ἐξωτερικὴ. Ἐμαρτάθηκε ἡ κεντρικὴ ἰδέαν ποὺ ἐκινούσε τὰ πάντα· μὲ ἄλλα λόγια ἐχωρίσθηκε ἡ μορφή ἀπὸ τὴν ὕλην· τὸ περιεχόμενον ἐχάθηκε, τὸ κεντρικὸ συναίσθημα ποὺ ἐκρατοῦσε τὴν μεταφυσικὴν αὐτὴ εἰς τὴν ζωὴν ἔσβυσε, καὶ ἔμεινε μονάχα ἡ μορφή, ὁ τύπος. Καὶ ἐνῶ τὸ τυπικὸ μέρος ἀνασύρειται ἄψυχα εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τῆς ζωῆς μας κάθε φορὰ ποὺ ἡ μνήμη

ξαναγυρίζει μηχανικά στην περασμένη ζωή, τὸ περιεχόμενο, ἢ οὐσία δὲν ξανάρχεται πιά στὴ ζωή. Ἔσπασεν ἡ ἐνότης μορφῆς καὶ περιεχομένου, καὶ ἐπειδὴ ἡ ζωή μας δὲν ἐγέννησεν ἀκόμα μιὰ νέα μορφὴ ζωῆς, μιὰ νέα σχέσι μετὰ τὰ «γύρω», δηλαδὴ μιὰ νέα μεταφυσικὴ, ἔστω καὶ μέσα στὴν ἰδέα τοῦ βυζαντινοῦ καὶ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ, γι' αὐτὸ κρατοῦμεν ἀκόμα τοὺς τύπους, γιατί ἂν πετάξωμε κι' αὐτοὺς τότε θὰ μείνωμε χωρὶς κανένα ἔχνος μεταφυσικῆς καὶ μυθολογίας. Δείχνει δηλαδὴ καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς ὅτι πνευματικὴ ζωὴ ὑπάρχει μονάχα ἐκεῖ πού δὲν χωρίζεται ἡ μορφὴ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, ἐκεῖ πού τὰ δύο αὐτὰ συζοῦν καὶ γεννᾶνε τὴν ἰδέα τῆς ζωῆς.

Καὶ θὰ ρωτήση κανεὶς: Πῶς κινεῖται ἡ πνευματικὴ μας ζωὴ, ἀφοῦ δὲν ἔχει μεταφυσικό, μυθολογικὸ περιεχόμενο; πῶς ὑπάρχομε ἀφοῦ δὲν ἔχομε μιὰ τέτοια ρίζα; γιατί εἶναι δύσκολο, ἀδύνατο νὰ σταθῇ ἕνας λαὸς στὰ πόδια του, χωρὶς μιὰ τέτοια πηγὴ. Λαὸς εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: ψυχὴ ζευγαρωμένη μ' ἕνα μῦθο, μετὰ μιὰ μεταφυσικὴ ἰδέα. Μὰ ἂν δὲν ὑπάρχει στὴν ζωὴ τοῦ νεοελληνισμοῦ ἕνα τέτοιο μυθολογικόν, θρησκευτικὸ *factum*, ἂν δὲν κυβερνάει τὴν ψυχὴν του ἀπόλυτα ἕνας τέτοιος θρησκευτικὸς μῦθος, τὴν ἐξουσιάζει ὅμως ἕνα ἄλλο *factum*, πού γεννᾶει ἐπίσης πνευματικὴ ζωὴ, τὸ ἠθικὸ *factum* πού τὸν ὠδήγησε στὴν ἐλευθερίαν του. Καὶ εἶναι φησικόν ὅτι ὁ νεοελληνισμὸς ἐξεκίνησε ἀπὸ πρᾶξι καὶ ὄχι ἀπὸ μῦθο, ἀπὸ ἠθικὴν καὶ ὄχι ἀπὸ θρησκείαν, διότι μ' αὐτὸ δείχνει πῶς οἱ αἰῶνες πού πέρασε κάτω ἀπὸ τὸν ἀσιάτη ἦταν γι' αὐτὸν αἰῶνες δοκιμασίας. Μετὰ τὸ γεγονός αὐτὸ — πού ἐφανερώθηκε σ' ὅλην του τὴν ἔκτασι καὶ τὴν ἔντασι στὴν ἐπανάστασι τοῦ εἰκοσιένα — προδιαγράφεται ἡ πορεία τοῦ νεοελληνισμοῦ, ὅπως μετὰ τὴν διαμαρτύρησι τοῦ Λουθήρου προχαράχθηκε ἡ ζωὴ τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος, — πού ἦταν ζωὴ καθαρὰ μεταφυσικὴ — γιατί ἡ ἀρχὴ τῆς, τὸ ξεκίνημά της ἦταν περισσότερο θρησκευτικὸ παρὰ ἠθικόν, περισσότερο μυθολογικόν παρὰ πρακτικόν. Ὅ,τι ἔγινε μέσα στὴν ζωὴ τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν τοῦ νεοελληνισμοῦ ἐξεκίνησε ἀπ' αὐτὸ τὸ πρωταρχικόν γεγονός: ὅλην μας ἡ ζωὴ δέχεται τὴν ἀκτινοβολίαν της ἀπὸ τὸ ἠθικόν βάθος πού εἶχε ἡ ἐπανάστασις τοῦ εἰκοσιένα. Τὴν πρώτην ἐμβάθυνσι στὸ θρησκευτικόν, μυθολογικόν πνεῦμα τοῦ Λουθήρου τὴν ἔκαμεν ὁ Βαχί, γιατί μετὰ τὴν μουσικὴν τοῦ Βαχί ἐξαγνίζε-

ται, ἐξαυλώνεται, γίνεται Kultur, ἢ ἀπότομα, σκληρὰ καὶ βάρβαρα διατυπωμένη ἰδέα τοῦ Λουθήρου. Τὴν πρώτην ἐμβάθυνσι στὸ πρωταρχικὸ γεγονός τοῦ νεοελληνισμοῦ τὴν ἔκαμεν ὁ Σολωμὸς γιατί μ' αὐτὸν παίρνει μορφὴ πολιτισμοῦ, ἀνάλογη πρὸς ὅλη τὴν ἰδέα καὶ ζωὴ τοῦ νεοελληνισμοῦ, ἢ πρώτη προᾶξις τοῦ νεοελληνισμοῦ, ἢ ἐπανάστασις.¹

Ἄλλὰ ἐκεῖνο ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ — καὶ γι' αὐτὸ ἔκάμαμε καὶ τὴν σύντομη αὐτὴ ἀνάλυσι τῆς ζωῆς τοῦ νεοελληνισμοῦ — εἶναι τοῦτο: ὅτι μόνον ἢ τέλεια ἔνωσις μεταξὺ «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου» καὶ εἰδικώτερα μεταξὺ μορφῆς καὶ ὕλης ὁδηγεῖ στὴν πνευματικὴ ζωὴ, ἐνῶ διαφοροετικά τὸ «ὑποκείμενο» θᾶχρη ἀπλῶς ἱστορικὰ πνευματικὰ βάρη ἢ ἱστορικὲς γνώσεις. Μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ ξέρωμεν ὅτι ἅμα ἔχομε ζωντανὴ ἐπιστήμη, ζωντανὴ τέχνη, καὶ ζωντανὸ μῦθο, δὲν ὑπάρχει ὁ χωρισμὸς αὐτὸς τοῦ «ἐγὼ» ἀπὸ τὰ «γύρω» του, ἀλλὰ εἶναι ἐνωμένα κατὰ τρόπο γόνιμο. Ὅ,τι ὑπάρχει στὴν ἐπιστήμη, στὴν τέχνη καὶ στὸν μῦθο κατὰ τὴν ἔνωσιν αὐτὴν ἔχει ἀκριβῶς τὸν χαρακτήρα τῆς ἀναγκαιότητος, εἶναι ἐκεῖνο ποῦ ἀποτελεῖ τὴν πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ πραγματικὸ εἶναι γιὰ ἕναν λαὸ μόνον ἐκεῖνο ποῦ ὑπάρχει στὸ πνεῦμα του, στὴν ψυχὴ του, στὴν φαντασίαν του. Καὶ ἡ τέχνη, καὶ ἡ ἐπιστήμη, καὶ ὁ μῦθος καὶ ἡ πολιτεία ἀποτελοῦν ἕνα ἀκέραιο σύνολο ποῦ δὲν ἔχει οὔτε μόνον ὑποκειμενικὴ οὔτε μόνον ἀντικειμενικὴ ὄψιν. Δὲν ἔχει δὲ καμμιά σημασία γιὰ τὴν οὐσίαν τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ποῦ εἶναι πάντα πάρα πάνω ἀπὸ τὸ ἀπλὸ «ὑποκείμενο» καὶ παρὰ πάντι ἀπὸ τὸ ἀπλὸ «ἀντικείμενο», ἀν καὶ ἡ ἱστορία τοῦ πνεύματος ὡς ἐπιστήμη καὶ κυριώτατα ἢ φιλοσοφία ξεκινᾶνε ἀπὸ τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη πλευρὰ γιὰ νὰ ἐξηγήσουν καὶ νὰ καταλάβουν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἐκεῖνο δηλαδὴ ποῦ ἀποceleῖ τὴν οὐσίαν τῆς πνευματικῆς ζωῆς.

1 Ἡ μεταφυσικὴ καὶ ἡ μυθολογία τοῦ μεσαιῶνος ἀποτελοῦν βέβαια ἀκόμα, ἔστω καὶ σὲ πολὺ μειωμένη ζωηρότητα, στὸ βάθος τ' ἀπόρρητα τῆς ψυχῆς τοῦ νεοελληνισμοῦ· ὁ συνδυασμὸς δὲ ποῦ ἔγινε μέσα στὴν ψυχὴ του μεταξὺ ἠθικοῦ, μυθικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ στοιχείου κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ εἰκοσιένου ἐδυνάμωσε πολὺ τὴν ζωὴ τῆς παλαιᾶς μεταφυσικῆς. Μὰ ἐκεῖνο ποῦ κυριαρχεῖ εἶναι τὸ ἠθικὸ καὶ ὄχι τὸ θρησκευτικὸ στοιχεῖο. Ἐκεῖνο ἔδωκε τὴν ζωὴ καὶ στὸ θρησκευτικόν. Γι' αὐτὸ κάθε γνήσια πνευματικὴ ζωὴ τοῦ νεοελληνισμοῦ θὰ πρέπει νὰ ξεκινᾶ ἀπ' αὐτὸ τὸ πρωταρχικὸ γεγονός, δὲν θὰ μπορεῖ ποτὲ νὰ τὸ ἀγνοήσῃ.

Καὶ ἡ ἐπιστήμη, ὡς ἱστορία τοῦ πνεύματος, καὶ ἡ φιλοσοφία ζητοῦν κυρίως νὰ ἐρμηνεύσουν, νὰ ἐξηγήσουν τὴν σχέσι πούχει ὁ ἄνθρωπος μὲ τὰ «γύρω» του καὶ μὲ τὸν ἑαυτό του, καὶ γενικὰ νὰ ἐξηγήσουν ποῖοι εἶναι οἱ ὅροι τῆς σχέσεως αὐτῆς.

VI

Ἡ ἐρμηνεία τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος.

1. Οἱ παράγοντες τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ σοφιστικὴ.—2. Ἡ ἀληθινὴ ἐρμηνεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ Πλάτων. Ἡ ἀρχαία κλασικὴ καὶ βυζαντινὴ τέχνη.—3. Ἡ ἱστορικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία ἔχει δύο μεθόδους, τὴν ἀντικειμενικὴν καὶ τὴν ὑποκειμενικὴν, ἐνῶ τὸ ἐρμηνευόμενον φαινόμενο τοῦ πνεύματος εἶνε ἐνιαῖο καὶ ἀδιαίρετο.

1. Οἱ παράγοντες τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ σοφιστικὴ.

Γι' αὐτὸ εἶναι φυσικὸ πὼς τὴν στιγμήν ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ τὴν συνείδησιν ὅτι ἐκεῖνο ποὺ θεωρεῖ ὡς ἀλήθεια ἢ ὡς ὠραῖο δὲν εἶναι κάτι ἔτοιμο, κάτι ποὺ ὑπάρχει ἐκ τῶν προτέρων, χωρὶς τὴν συνεργασίαν του, ἀλλὰ κάτι ποὺ ἀποκτᾶται μὲ τὸν δικόν του τὸν πόνο, καὶ γεννιέται μὲ τὴν συνύπαρξιν ἑνὸς «ὑποκειμενικοῦ» καὶ ἑνὸς «ἀντικειμενικοῦ» παράγοντος, γι' αὐτὸ εἶναι εἴπα φυσικὸ τὴν ἴδια τὴν στιγμήν νὰ ἐρευνᾷ καὶ ποιὸς ἀπὸ τοὺς παράγοντας αὐτοὺς δουλεύει περισσότερο γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κόσμου τοῦ πνεύματος. Πρὶν δὲν μπορούσε νὰ βάλῃ στὸν ἑαυτό του ἕνα τέτοιο ἐρώτημα γιατί ἦταν δογματικὰ ἐνωμένος μὲ τὰ «γύρω» του. Δὲν εἶχε ἀκόμα ὁ Σωκράτης ἀμφισβητήσῃ τὸ κῦρος καὶ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τώρα μπορεῖ νὰ ρωτήσῃ ποιὸς παράγων ὁ «ὑποκειμενικὸς» ἢ ὁ «ἀντικειμενικὸς» συμβάλλει περισσότερο γιὰ νὰ δημιουργηθῇ τὸ ἀληθινόν, τὸ ὠραῖο, τὸ ἠθικόν;

Μ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα — ἀδιάφορο ἂν ὁ διλημματικὸς του χαρακτήρ δὲν εἶναι σωστὸς — ἐλευθερώνεται ὁ ἄνθρωπος, ἀποτινάσσει τὸ βῆρος καὶ τὴν πίεσιν ποὺ ἐξασκουῦσεν ἀπάνω του τὸ «ἀντικείμενον». Εἶναι δὲ τόση ἡ γοητεία καὶ ἡ χαρὰ ποὺ τοῦ γεννάει αὐτὸ τὸ γεγονός, αὐτὴ ἡ συνείδησις, ὥστε θεωρεῖ τὸν ἑαυτό του, εἰς ὁποιαδήποτε κατάστασιν καὶ ἂν εὐρίσκειται, δημιουργὸν τοῦ ἀληθινοῦ. Τίποτε δὲν ἔχει πιά νὰ περι-

μένη ἀπὸ τὸν ἄλλον παράγοντα — μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου μονομερείας τὸν φέρνει τὸ αἴσθημα τῆς ὑπεροχῆς ἀπέναντι τῶν πραγμάτων — μπορεῖ μάλιστα, ἂν θέλῃ, ν' ἀναλύσῃ τὸν «ἀντικειμενικὸν» παράγοντα σὲ στοιχεῖα καθαρῶς ὑποκειμενικά, μπορεῖ νὰ «ἀποδείξῃ» ὅτι δὲν ὑπάρχει «ἀντικειμενικὸς» παράγων. Καὶ αὐτὸ ἔκαμε ἡ σοφιστικὴ· γιατί αὐτὸ εἶναι τὸ ἀνεκτίμητον ἔργον τῆς ὅτι πρώτη εἶδε πὼς ἡ γνῶσις καὶ ἡ ἀλήθεια δὲν εἶναι κάτι ἕτοιμο, κάτι ποὺ ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ μᾶς, καὶ πρώτη εἶδε πὼς ὁ πνευματικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου γεννιέται μετὰ τὴν ἀπόλυτην αὐτενέργεια τοῦ «ὑποκειμένου». ὁ σοφιστὴς ἀνεκάλυψε πρῶτος τὴν συνείδησι. Τὸ «ἀντικείμενον» εἶναι κάτι τέλει παθητικόν, κάτι ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ κἀνῃ ὅ,τι θέλει, γιατί τὸ «ὑποκείμενον» ἔχει τόση δύναμι, ποὺ μπορεῖ νὰ τὰ βάλῃ μετὰ τὸ «ἀντικείμενον» καὶ νὰ τὸ «καταβάλῃ». Δὲν ἔχει δὲ σημασίαν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ σοφιστικὴ ἐνῶ ἀνεκάλυψε τὴν ἔννοιαν τοῦ «ὑποκειμένου» τὴν ἀφῆκε ἀμέσως ἢ μᾶλλον τὴν περιώρισε στὸν τυχαῖον ἄνθρωπον, στὸν ὠρισμένον ἄνθρωπον ποὺ λέγεται Γοργίας. Γι' αὐτὸ στὰ μάτια τοῦ Γοργία ὁ διπλανὸς ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἀξίαν «ὑποκειμένου», εἶναι κι' αὐτὸς ἀντικείμενον καὶ ὁ Γοργίας ἔχει δικαίωμα νὰ τὸν κἀνῃ ὅ,τι θέλει. Αὐτὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα τῆς σοφιστικῆς· ὅπως τὸ ἀπρόσωπον «ἀντικείμενον» μπορεῖ νὰ τὸ ἀναλύσῃ κανεὶς σὲ ἄπειρες ὑποκειμενικὰς καταστάσεις, ἔτσι καὶ τὸ πρόσωπον, τὸν ἄνθρωπον μπορεῖ νὰ τὸν μεταχειρισθῇ ὅπως θέλει, γιατί μέτρο ἀποκλειστικὸν γιὰ ὅλα τὰ πράγματα καὶ πρόσωπα εἶναι ὁ ὠρισμένος ἄνθρωπος ποὺ λέγεται Γοργίας. Ἐὰν ὅμως σκεφθῆ κανεὶς τὸ πάθος μετὰ τὸ ὁποῖον ἡ σοφιστικὴ ὑποστηρίζει τὴν πεποίθησίν της αὐτῆ, καὶ πλησιάσῃ μετὰ τὴν νόησίν του τὸν ἀρχηγὸν τῆς σοφιστικῆς, τὸν Πρωταγόραν, καὶ ἰδῆ τὸ ἀκεραιότατον ἐπιστημονικὸν καὶ μεταφυσικὸν ἦθος του, τότε θὰ μπορέσῃ νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν σημασίαν ποὺ ἔχει αὐτῆ ἡ ἐρμηνεία τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ζωῆς του στὴν στιγμὴν αὐτῆ τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου, στὴν στιγμὴν δηλαδὴ ποὺ ἀποκτᾷ συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ του. Καὶ εἶναι βέβαιον γεγονὸς ὅτι ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς ἐρμηνείας τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καὶ ἂν ὠφέλησεν — γιατί ἀνεκάλυψε ἢ τοῦλάχιστον ἀνοιξεν τὸν δρόμον γιὰ νὰ γίνῃ ἡ ἀνακάλυψις τοῦ «ὑποκειμένου» — ἔβλαψεν πολὺ, γιατί ἐγκρέμισεν μιὰ πνευματικὴν ἰσορροπίαν καὶ ἔμπασεν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀρχαίου πνεύματος καὶ τὰ

ἀνατρεπτικά ζιζάνια. Ἄλλὰ αὐτὸ δὲν ἔχει καμμιά σημασία γιὰ τὴν γενικὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος. Σημασία γιὰ μᾶς ἔχει τοῦτο : ὅτι πρώτη φορὰ ἢ φιλοσοφία κάνει ἐρμηνεῖα τῆς πνευματικῆς ζωῆς, καὶ ὅτι τὴν ἐρμηνεῖα αὐτὴν τὴν κάνει ξεκινῶντας μόνον ἀπὸ τὸ «ὑποκείμενο». Τὸ «ἀντικείμενο» ἀναλύεται σὲ καταστάσεις τοῦ «ὑποκειμένου». Σημασία ἔχει γιὰ μᾶς τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐρμηνεῖα τῆς πνευματικῆς ζωῆς γίνεται μονόπλευρα, γιατί σκοπὸς τῆς πνευματικῆς ζωῆς, σκοπὸς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι νὰ ἐκμηδενίσῃ τὸ «ἀντικείμενο», ἀλλὰ νὰ τὸ φέρῃ σὲ τέτοια σχέσι μετὰ τὸ «ὑποκείμενο» ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ συζυγία. Ἐνῶ μὲ τὴν ἐρμηνεῖα ποὺ δίνει ἡ σοφιστικὴ δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ.

2. Ἡ ἀληθινὴ ἐρμηνεῖα τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ Πλάτων.
Ἀρχαία κλασικὴ καὶ βυζαντινὴ τέχνη. Ἄν ἡ πνευματικὴ ζωὴ ἦταν κάτι τυχαῖο, ἓνα παιχνίδι τοῦ «ὑποκειμένου» μετὰ τὸ «ἀντικείμενο», ὅπως θέλει ἡ σοφιστικὴ, τότε οὔτε τέχνη, οὔτε ἐπιστήμη, οὔτε πολιτεία δὲν θὰ ὑπῆρχε. Ἀποτελεῖ δὲ γιὰ τὴν σοφιστικὴ μιὰ εἰρωνία τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ εἶχε μπροστά της τὴν ἀρτιώτερη καὶ ἀρμονικώτερη πνευματικὴ ζωὴ, ἐνῶ εἶχε μπροστά της τὴν ἀρχαία τέχνη, ὅπου ἡ συζυγία «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου» εἶναι ἀβίαστη καὶ πραγματικὴ, ἐφθασε ἡ ἴδια σὲ μιὰ τέτοια μονόπλευρη ἐρμηνεῖα. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐξηγεῖται ἂν σκεφθῇ κανεὶς ὅτι πρώτη φορὰ ὁ ἀνθρώπος εὗρε τὸν ἑαυτόν του, αἰσθάνθηκε τὴν δυνάμιν του, ἀπόκτησε τὸ αἶσθημα τῆς ὑπεροχῆς. Ὅλη δὲ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ σοφιστοῦ φανερῶνει αὐτὸ τὸ αἶσθημα. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Πλάτων ἀρχίζει τὴν κριτικὴν του ἀπὸ τὴν συμπεριφορὰ τοῦ σοφιστοῦ. Ἀρχίζει τὴν κριτικὴν του μετὰ εἰρωνία.

Ὅτι ὅμως δὲν ἔκαμε ἡ σοφιστικὴ τὸ ἔκαμε ὁ Πλάτων, ἐφθασε δηλαδὴ πρῶτος σὲ σωστὴ ἐρμηνεῖα τῆς πνευματικῆς ζωῆς, γιατί ὁ Πλάτων, ἀναλύοντας τὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος, τὴν ἐπιστήμη, τὴν τέχνη, καὶ τὴν πολιτεία, καταλήγει ἀκριβῶς στὴν γνώσιν ὅτι τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος εἶναι ὁλοκληρώματα, εἶναι ὁλότητες ποὺ γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν συμβάλλει τόσο «τὸ ὄν» ὅσο καὶ «τὸ μὴ ὄν», τόσον ἢ «ψυχὴ» ὅσο καὶ τὸ «ἀντικείμενό» της, ἢ «ἰδέα». Γιὰ νὰ δημιουργηθῇ πνευματικὴ ζωὴ, λέει ὁ Πλάτων, δὲν ἀρκεῖ νὰ συμπέσῃ ἀπλῶς ἡ αἰσθησις μετὰ τὸ αἰσθητὸ γιατί μετὰ τὸ νὰ αἰσθάνεσαι ἀπλῶς δὲν ἔχεις καὶ πνεῦμα. Ἡ σύμ-

πτωσις αὐτὴ εἶναι ἱκανὴ νὰ προσφέρῃ ὕλικό, ποὺ εἶναι κάτι ἀκαθόριστο, «ἄπειρον», καὶ ζητάει τὴν μὲν μορφωσί του, τὸν καθορισμό του. Ἐκεῖνο ποὺ δημιουργεῖ πνευματικὴ ζωὴ εἴτε γιὰ ἐπιστήμη, εἴτε γιὰ τέχνη, εἴτε γιὰ πολιτεία πρόκειται, εἶναι ἡ ἀπόλυτη σύμπτωση νοῦ καὶ ἰδέας, γνωστικῆς ἐνεργείας καὶ ἀντικειμένου. Μόνον ὅταν περάσει ἡ ψυχὴ ἀπὸ ὅλα τὰ κατώτερα εἶδη τῆς σχέσεώς της μὲ τὸν κόσμον, ποὺ εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα καὶ κατώτερα εἶδη γνώσεως, καὶ τὰ ὑπερνηκίση καὶ φθιάση στὴν νόησι μόνον τότε μπορεῖ νὰ γεννήσῃ ἡ ψυχὴ γνῶσι, «λόγον», ὡραῖο, «καλόν», καὶ ἠθικόν, «ἀγαθόν». Οἱ προηγούμενες ἐνώσεις τῆς ψυχῆς μὲ τὰ αἰσθητά, εἶχαν ἀπλῶς κάτι ἀκαθόριστο, κάτι ἀβέβαιο ποὺ δὲν μπορούσε νὰ γίνῃ κτῆμα τῆς ψυχῆς. Δὲν μπορούσε νὰ βρεθῇ ἐδῶ σ' αὐτὲς τὶς σχέσεις ὁ νόμος τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ὁ νόμος τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, καὶ νόμος εἶναι ἡ ἰδέα διότι ἡ ἰδέα διέπει καὶ τὸ ὑποκείμενο, τὴν ψυχὴν, καὶ τὸν κόσμον· εἶναι ὁ ἴδιος νόμος ποὺ διέπει τὸν κόσμον καὶ τὴν ψυχὴν γι' αὐτὸ εἶναι δυνατὴ ἡ πνευματικὴ ζωὴ, γιὰτὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ κατὰ τὸν Πλάτωνα δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἀνακάλυψις τῶν ἰδίων νόμων καὶ μέσα στὴν ψυχὴ καὶ μέσα στὸν κόσμον. Ἔτσι δημιουργεῖται ἡ πνευματικὴ ἰσορροπία τοῦ «ἐγὼ» πρὸς τὸ «πρᾶγμα» εἴτε γιὰ ἐπιστήμη, εἴτε γιὰ τέχνη, εἴτε γιὰ ἠθικὴ πρόκειται, καὶ τὸ «πρᾶγμα» αὐτὸ μὲ τὸ ὁποῖον ἔχει νὰ κάμῃ τὸ ἐγὼ μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ εἶναι κυρίως μέσα στὸν ἄνθρωπον, μέσα στὸν ψυχικὸν κόσμον τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Πλάτων ζῆ σὲ στενότερη σχέσι μὲ τὴν ζωὴ τῆς ἐποχῆς του ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους φιλοσόφους, γιὰτὶ ἀκριβῶς εὗρε τὸ κύριον γνώρισμα τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, καὶ κατώρθωσε νὰ τὸ ἐρμηνεύσῃ καὶ νὰ τὸ διατυπώσῃ, καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ ἁρμονία ψυχῆς καὶ ἰδέας, ἡ ἁρμονία μορφῆς καὶ ὕλης στὴν τέχνη καὶ στὸ ἄλλο πνεῦμα.' Καὶ ἡ ἠθικὴ εἶναι στὸν Πλάτωνα μιὰ ἁρμο-

1) Τὸ ἀρχαῖον πνεῦμα καὶ εἰδικὰ ἡ ἀρχαία τέχνη εἶναι μιὰ θαυμαστὴ ἁρμονία μορφῆς καὶ ὕλης. Ὁ διχασμὸς ἐδῶ δὲν ὑπάρχει. Τὸ καλλιτέχνημα εἶναι ἡ σύνθεσις θνητοῦ καὶ ἀθανάτου, ὅπως λέγει ὁ Πλάτων· γι' αὐτὸ εἶναι καὶ ὁ μεγαλύτερος βαθμὸς ἐλευθερίας, γιὰτὶ ἐλευθερία εἶναι ἡ ἔλλειψις διχασμοῦ. Ἐδῶ φθάνει καὶ ὁ ἔρως στὸ ὕψιστον σημεῖον τῆς ζωῆς του, γιὰτὶ στὸ ἀρχαῖον καλλιτέχνημα ὁ ἔρως τοῦ ἀνθρώπου συμπύκνεται ἀπόλυτα μὲ τὸ «ἀντικείμενο», τὴν «ἰδέαν». «ὑποκειμενικόν» καὶ «ἀντικειμενικόν» εἶναι ἓνα, τὸ «ὑποκείμενο», ὁ ἄνθρωπος, δὲν ζῆ πιά σὲ ἀντίθεσι μὲ τὸ «ἀντικείμενο» ἀλλὰ τὸ

νία, ὅπως καὶ ἡ ἀρχαία τέχνη, ὅπου τὸ κάθε τι, ἢ κάθε μορφή κρα-
τιέται στὰ φυσικά της ὅρια, ἐμβαδύνεται στὴν δυναμικότητα ποὺ μπο-
ρεῖ νάχη, χωρὶς νὰ καταπατάη τὰ δίκαια ποῦχουν οἱ ἄλλες μορφές.
Γενικὰ ἡ μορφή ἀγκαλιάζει τὴν ὕλη, καὶ ἡ ὕλη θερμαίνει τὴν μορφή.
Τὴν πλαστικότητα δὲ αὐτὴ ποὺ εἶχε ὁ Πλάτων γύρω του, στὴν πνευ-
ματικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του, τὴν εἶχε καὶ μέσα του καὶ τὴν ἐπραγμα-
τοποίησε στὸν διάλογό του, γιατί κάθε διάλογος εἶναι κάτι ἰσχυρὰ
ὄργανικό, καὶ ἀδιαίρετο, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι καὶ τὸ ἀρχαῖο ἄγαλμα,
ἢ τὸ ἀρχαῖο δράμα. Καὶ ὅπως στὸ ἀρχαῖο ἄγαλμα ἡ ἐνότης καὶ ἡ
ἁρμονία ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸν συντονισμό ὅλων τῶν κατὰ μέρος μορ-
φῶν, ὅλων τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ἔτσι καὶ στὴν ἠθικὴ ζωὴ, στὴν
πολιτεία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἁρμονία—γιατὶ καὶ
ἐδῶ γιὰ ἁρμονία πρόκειται κυρίως—πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἐκτέλεσιν
ὅλων τῶν κατ' ἰδίαν σκοπῶν, ὅπου ὁ ἕνας δὲν καταδυναστεύει τὸν ἄλ-
λον. Ὅπως στὴν πλαστικὴ πρέπει ὄλο τὸ σῶμα, γυμνὸ καὶ ἀκέραιο, νὰ
πάρη τις φυσικὲς του καὶ κανονικὲς του μορφές ποὺ τὸ κάνουν ἰδανικό,
ἔτσι καὶ στὴν ἠθικὴ πρέπει ὅλες οἱ δυνάμεις καὶ ὅλα τὰ πάθη ποὺ
ἔχει ὁ ἀνθρώπος μέσα του νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς ὕλικὸ γιὰ νὰ οἰκο-
δομηθῇ τὸ ἀκέραιο καὶ ἀνυπόστατο ὄν ποὺ λέγεται ἐλεύθερος ἄν-
θρώπος, ἀνθρώπος δηλαδή ποὺ μὲ τις δυνάμεις ποὺ ἔχει μέσα του
ἔβαλε σκοπὸ στὴν ζωὴ νὰ δημιουργήσῃ κάτι, χωρὶς νὰ βλάβῃ τὸν
σκοπὸ τοῦ ἄλλου. Ἰδὲς δὲ τί διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ἀρχαίας
πλαστικῆς καὶ τῆς μεσαιωνικῆς, βυζαντινῆς ζωγραφικῆς γιὰ νὰ κατα-
λάβῃς τί διαφορὰ χωρίζει τὴν ἀρχαία ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴ ἠθικὴ.
Ἐνῶ στὴν πλαστικὴ τῶν ἀρχαίων παρουσιάζεται ὄλο τὸ σῶμα, ἀνε-
πτυγμένο καὶ διαμορφωμένο στὴν τελειότητά του, ὡς ἀκέραιος ὄργα-
νισμὸς ποὺ ἀπὸ παντοῦ ἀναβλύζει ἡ ζωὴ καὶ ἀπὸ παντοῦ, θάλεγε κα-
νεῖς κατὰ παράδοξο τρόπο, πὼς ἔχει αἴσθησι γνωστικὴ, εἶναι δηλαδή
ἓνα ἀκέραιο καὶ τέλειο ὄργανο ποὺ δουλεύει στοὺς σκοποὺς καὶ στίς
ιδέες τῆς ψυχῆς καὶ ποὺ ζῆ σὲ τέλεια ὁμοφωνία μὲ τὴν ψυχὴ, στὴν
βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τὸ σῶμα εἶναι κρυμμένο καὶ κακεχτικὸ καὶ φαι-

«ἀντικείμενο» ἔχει τὸν ἴδιο χαρακτήρα μὲ τὸ «ὑποκείμενο». Τὴν ἴδια τὴ
στιγμὴ φθάνει ὁ ἀνθρώπος καὶ στὸν ὑψιστὸ βαθμὸ χαρᾶς γιὰ τὴν ζωὴ, τὴν
παύει ὁ πόνος· ὁ ἀνθρώπος στὴν ἀρχαία τέχνη συμφιλιώνεται μὲ τὸν κόσμον.

νεται μόνον τὸ πρόσωπο καὶ ἀπὸ τὸ πρόσωπο τονίζονται περισσότερο τὰ μάτια ὅπου συγκεντρώνεται ὅλη ἡ ζωὴ τοῦ σώματος· μεῖν ἄλλα λόγια ἡ ψυχὴ εὐρίσκειται σὲ διαφωνία μετὰ τὸ σῶμα, τὸ «ἐγὼ» σὲ διάστασι μετὰ τὰ «γύρω» του. Τὸ σῶμα δηλαδή στὴν βυζαντινὴ τέχνη καὶ γενικὰ στὴν μεσαιωνικὴ νοοτροπία δὲν ἔχει τόσα δίκαια ζωῆς ὅσα τὸ «ἐγὼ», ἢ «ψυχὴ», καὶ γι' αὐτὸ καταδυναστεύεται καὶ παραγνωρίζεται.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν ἠθικὴν προᾶξι. Ἐνῶ στὸν ἀρχαῖο ἢ ἠθικὴν προᾶξις ἔχει σκοπὸ νὰ πάρη ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος μέσα του, ὅλα τὰ πάθη καὶ μετὰ τὸν λογισμό, τὴν νόησι καὶ μετὰ τὴν φρόνησι νὰ τὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς ὑλικὸ γιὰ νὰ οἰκοδομήσῃ τὸν ἠθικὸ του κόσμον, διότι χροιάζεται δυνάμεις γιὰ νὰ ὑπάρξῃ ἠθικά, καὶ τέτοιες εἶναι μόνον τὰ πάθη, χροιάζεται ἓνα περιεχόμενον γιὰ νὰ τὸ μορφώσῃ ἠθικά, στὸν μεσαιωνικὸ καὶ γενικὰ στὸν χριστιανικὸν ἄνθρωπον τὰ πάθη, οἱ σκοτεινὲς δυνάμεις — ποὺ εἶναι ἓνα κομμάτι τῆς προσωπικότητος — δὲν γίνονται ὑλικὸ χρήσιμο, ἀλλὰ ἀπονεκρώνονται. Ὁ ἀρχαῖος δηλαδή ἀνυπνώνει τὸ πάθος ἀπὸ τὴν ὤμῃ καὶ ἀδούλευτη κατάστασι στὸν ὁρίζοντα τῆς ὠραιότητος, στὸν κόσμον τὸν αἰσθητικὸν καὶ ἠθικὸν ποὺ δημιουργεῖ μέσα του· τὸ «ἐγὼ» τοῦ ἀρχαίου ἀναπτύσσει θετικὴν σχέσι μετὰ τὸ πάθος, ἐνῶ ὁ χριστιανικὸς ἄνθρωπος ἐκριζώνει τὸ πάθος του, δὲν τὸ μορφώνει, δὲν τὸ παίρνει ὡς ὑλικὸ γιὰ νὰ πλάσῃ τὸν αἰσθητικὸν του καὶ ἠθικὸν του κόσμον, ἀλλὰ τὸ πνίγει· τὸ «ἐγὼ» τοῦ χριστιανοῦ ζῆ σὲ ἀρνητικὴν σχέσι μετὰ τὸ πάθος καὶ γι' αὐτὸ ἔχει τὸν πόλεμον μέσα του, ζῆ σὲ ἐχθρὰ μετὰ τὰ «γύρω» του, μετὰ τὴν φύσιν ποὺ ἔχει μέσα του. Ἀυτὴ

1) Ὁ χριστιανισμὸς ἀνοίξε βαθύτερα τὴν ἀντινομία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, ἐχώρισε ὀριζικώτερα καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τὴν μορφὴν ἀπὸ τὴν ὕλην, τὸ καθαρὸ ἀνθρώπινο ἀπὸ τὸ καθαρὸ φυσικὸ μέσα μας, καὶ τὰ ἐχώρισε γιὰτὶ εἶχε καὶ τὴν δύναμιν νὰ τὰ ἐνώσῃ. Αὐτὸ ἔγινε στὴν ψυχὴ τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ νέου πνεύματος, στὴν ψυχὴ τοῦ Χριστοῦ. Μόνον μέσα στὴν ψυχὴν του ἐνώθησαν τόσο βαθυὰ τὸ ἓνα μετὰ τὸ ἄλλο ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχῃ διαφορὰ, καὶ τὰ δυὸ νᾶχουν τὸ ἴδιο φῶς, τὸ φῶς τῆς ζωῆς. Πνεῦμα καὶ φύσις εἶναι στὴν ψυχὴν τοῦ Χριστοῦ ἓνα—κλασσικὴ μαρτυρία γι' αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ ὄρους ὀμιλία, ὅπου ἡ χαρὰ καὶ ὁ ἔρως τῆς ζωῆς ἔχουν φθάσει στὸ ἕμιστο σημεῖον—Στὴν ἱστορία τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ποὺ τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἔγινε σύστημα καὶ δόγμα ἐχωρίσθη τόσο πολὺ ἡ φύσις ἀπὸ τὸ πνεῦμα ὥστε νὰ θεωρηθῇ ἡ φύσις ὡς ἁμαρτία. Ὁ μεσαιωνικὸς χριστιανισμὸς ἀνοίξε

εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἀρχαίας, «πλατωνικῆς» καὶ μεσαιωνικῆς, «χριστιανικῆς» ἠθικῆς. Ἡ πρώτη θέλει τὸν ἄνθρωπο ἀκέραιο καὶ γι' αὐτὸ παίρνει ὅλες του τὶς δυνάμεις καὶ ὅλα του τὰ πάθη, καὶ τὰ πιὸ γήινα καὶ τὰ πιὸ σκοτεινά, καὶ τὰ δουλεύει μὲ τὴν αἰσθητική, τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν λογικὴ του δύναμι, τὰ πλάθει καὶ δημιουργεῖ τὸν ἄνθρωπο πρὸς ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ πατάει σταθερὰ στὴν γῆ καὶ ξέρει πρὸς ἡ γῆ εἶναι ἡ μάννα του καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὑψώνεται μὲ τὸν νοῦ του ὡς τὸν οὐρανὸν, ξέρει δηλαδή ὅτι ὁ οὐρανός, δηλαδή ὅλος ὁ αἰσθητικός, ἐπιστημονικός, ἠθικός καὶ γενικὰ ὁ πνευματικός του κόσμος εἶναι καρπὸς ἀδιάκοπης δουλειᾶς, εἶναι ἀποτέλεσμα σκληροῦ πόνου καὶ ἐργασίας μὲ τὸ ὑλικὸ πρὸς τὸ δίνει ἡ γῆ, μὲ τὸ ὑλικὸ πρὸς βρίσκει μέσα στὸν κόσμον τῶν παιδῶν του καὶ τῶν σκοτεινῶν του δυνάμεων. Ἡ δευτέρα ἠθικὴ θέλει τὸν ἄνθρωπο ἀδύνατον, στεγνόν, μὲ περισσότερον ὑπερκόσμιον κατεύθυνσιν, μὲ περιφρόνησιν πρὸς τὴν γῆ καὶ στὸ σῶμα του καὶ γενικὰ ζητάει ἀπ' αὐτὸν καθολικὸν καταπνιγμὸν τῶν παιδῶν. Ἡ πρώτη φέρνει τὸ «ἐγὼ» σὲ μιὰ φιλικὴν σχέσιν μὲ τὰ «γύρω» του, ἡ δευτέρα δημιουργεῖ ἐχθρικήν σχέσιν τῆς «ψυχῆς» μὲ τὸν «κόσμον». Ἐνῶ δηλαδή ὁ ἀρχαῖος ἐνώθηκε πνευματικὰ μὲ τὴν φύσιν, μὲ τὸν κόσμον, φυσικὸν καὶ ψυχικόν, καὶ κίθε τι πρὸς ἐδημιούργησε εἶναι ἐμποτισμένον μὲ αὐτὴν τὴν πίστιν πρὸς τὴν φύσιν, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἀκέραιον, ὁ χριστιανὸς τοῦναντίον ἐχωρίσθηκε ἀπὸ τὴν φύσιν καὶ γι' αὐτὸ καὶ τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης του καὶ τῆς ἄλλης του ζωῆς ἔχουν, κατὰ κανόνα, λειψὸν χαρακτῆρα, ἡ ψυχὴ τοῦ χριστιανοῦ εἶναι γυρισμένη πρὸς τὰ μέσα, στὸν ἑαυτὸν της, γι' αὐτὸ καὶ ἡ βυζαντινὴ καὶ ἡ γοτθικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἔχουν τὴν τάσιν ν' ἀποκλείουν τὸ φῶς, ἢ τοῦλάχιστον νὰ ἀφίρουν τὸ φῶς ἔμμεσα νὰ χύνεται μέσα στὸ ναὸν ὅπου κατοικεῖ ἡ ψυχὴ. Ἡ θλάσις αὐτὴ τοῦ φωτὸς καὶ στὴν βυζαντινὴν καὶ στὴν γοτθικὴν ἀρχιτεκτονικὴν δημιουργεῖ βέβαιον ἀμέσως ἓνα ἀμέτρητον βάθος, σὲ φέρνει ἀμέσως στὴν συνείδησιν τοῦ ἀπείρου, σὲ ὁδηγεῖ στὸ ἀτελεύτητον, καὶ εἰκονίζει ἄριστα τὸ βάθος τῆς χριστιανικῆς ψυχῆς· γιὰ αὐτὸ εἶναι ἀναμφισβήτητον: ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ χριστιανοῦ ἔχει μεγαλύτερον βάθος ἀπὸ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀρχαίου, ἀδιάφορον ἂν ἡ ἰσορροπία της πρὸς τὸν

τὸ χάσμα. Γι' αὐτὸν κάνομε λόγον ὅταν ἐδῶ ὁμιλοῦμε γιὰ τὸν χριστιανικὸν ἄνθρωπον.

«κόσμο» είναι έλλειμματική.¹ Ἡ πρώτη έντύπωσι κάθε φορά ποὺ ἀτενίζει κανεὶς ἓνα ἄνθρωπο ἢ ἓνα ἔργον τοῦ μεσαιῶνος εἶναι αὐτή: ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τονίζει περισσότερο τὸ ὑποκείμενο, ἐκφράζει περισσότερο τὸν πνευματικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τοῦ μεσαιῶνος εἶναι καθαρὰ ὑποκειμενικός, διότι ὅση ὑποκειμενικότητα καὶ ἂν ἔχει, στὸ βάθος εἶναι γὰρ οὐσιαστικό, ἢ ἀξία του δηλαδὴ ὑπάρχει ὡς γὰρ ὑπερ-υποκειμενικό, καὶ γι' αὐτὸ ἡ ἐρμηνεία τοῦ πνεύματος τοῦ μεσαιῶνος μπορεῖ βέβαια καὶ πρόπει ν' ἀρχίσῃ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, δὲν πρόπει ὅμως νὰ σταματήσει σ' αὐτό, πρόπει νὰ προχωρήσῃ νὰ συναντήσῃ τὸ ἀντικείμενο καὶ τότε μόνον νὰ φανερωθῇ ἡ οὐσία τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ.

3. Ἡ ἱστορικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία ἔχει δύο μεθόδους, τὴν ἀντικειμενικὴν καὶ τὴν ὑποκειμενικὴν, ἐνῶ τὸ ἐρμηνευόμενον φαινόμενο τοῦ πνεύματος εἶναι ἐνιαῖο καὶ ἀδιαίρετο. Γενικὰ λοιπὸν καὶ ἡ ἱστορικὴ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία ἐνὸς πολιτισμοῦ, ἐνὸς πνευματικοῦ φαινομένου, εἶναι ὑποχρεωμένες ν' ἀρχίσουν ἀπὸ τὴν μιὰ πλευρὰ, ἢς ποῦμε ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴν καὶ προχωρῶντας νὰ φθάσουν στὴν ἀντικειμενικὴν. Εἶναι δηλαδὴ κανεὶς ὑποχρεωμένος κάθε φορά ποὺ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ ἓνα πνευματικὸ γεγονός, ἓνα ἔργον τέχνης, ἢ καὶ μιὰ πολιτικὴ πράξι νὰ διατρέξῃ ἓνα μεθοδικὸ δρόμο, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπάρχει στὴν οὐσία τοῦ πνεύματος, διότι τὸ πνεῦμα εἶναι ζωὴ καὶ ἡ ζωὴ εἶναι ἀδιαίρετη καὶ ἐνιαία: τὸ πνεῦμα ἀρχίζει καὶ τελιώνει παντοῦ. Τὸ τέλος του εἶναι ἀρχὴ του καὶ ἡ ἀρχὴ του εἶναι τέλος του. Ὅπως ἅμα χωρίσεις ἓνα λόγο, μιὰ φράσι ἀπὸ τὸ σύνολο ἐνὸς πνευματικοῦ ἔργου πληγώνεις τὴν ἀλήθειαν τοῦ ἔργου, ἔτσι καὶ ἅμα χωρίσεις τὸν ἓνα παράγοντα τῆς δημιουργίας τῆς πνευματικῆς ζωῆς θανατώνεις τὸ πνεῦμα. Γι' αὐτὸ ἡ ἀλήθεια τῆς ζωῆς δὲν εἶναι οὔτε πρὸς τὸ μέρος τοῦ «ὑποκειμένου» οὔτε πρὸς τὸ μέρος τοῦ «ἀντικειμένου»,

1) Καὶ ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος εἶχε σκοπὸ τὸν ἑαυτοῦ του. Ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς του ἦταν αὐτή: νᾶρθῇ σὲ συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του, γι' αὐτὸ ἐδούλευε καὶ ἐμόχθησε τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα. Τὸ «ἐγὼ» ὅμως στὴν χριστιανικὴν ζωὴν ἔφθασε σὲ βαθύτερη συνείδησι τοῦ ἑαυτοῦ του, ἄνοιξε μέσα του δρόμους ἄγνωστους, ἀυλάκωσε βαθύτερα τὸν ἑαυτοῦ του μὲ τὸν πόνο του, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἔρως ἐδῶ εἶναι βαθύτερος. Ἐπίσης ὁ «χρόνος» τοῦ χριστιανικοῦ «ἐγὼ» ἀποκτᾷ ἀπόλυτη σημασίαν.

ἀλλὰ στὴν σύνθεσι καὶ τῶν δύο. Ἐάν κάμωμε μιὰ σειρὰ ἀπὸ σκέψεις ποῦ ν' ἀφοροῦν μόνον τὸ «ὑποκείμενο» καὶ θελήσωμε νὰ σταματήσωμε ἀπλῶς σ' αὐτές, χωρὶς νὰ στραφοῦμε ἀμέσως καὶ πρὸς τὸ «ἀντικείμενο», τότε δὲν ἔχομε ποτὲ ἀλήθεια, γιὰ τὸ ἀληθινὸ εἶναι τὸ δλάκερο. Αὐτὸ ἰσχύει ἀπόλυτα μέσα στὸν κόσμον τοῦ πνεύματος. Γι' αὐτὸ λέει ὁ Ἐγγελοσ — ποὺ ἐνεβάθυνε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον στὸ ζήτημα αὐτὸ — «τὸ ἀντικείμενο πρέπει νὰ γίνῃ ὑποκείμενο καὶ τὸ ὑποκείμενο πρέπει νὰ γίνῃ ἀντικείμενο» ἢ γενικώτερα «τὸ ἀπόλυτο ὑπάσχει ὅταν τὸ ἀντικείμενο γίνῃ ὑποκείμενο». Ὅταν μὲ ἄλλα λόγια συμπέσῃ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο, καὶ τὸ ἓνα ἀφομοιώσῃ τὸ ἄλλο, τότε ὑπάσχει ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια δὲν θᾶναι ποτὲ σὲ τούτη ἢ σὲ κείνη τὴν κρίσι γιὰ τὸ «ὑποκείμενο» ἢ τὸ «ἀντικείμενο», ἀλλὰ στὸ σύνολο καὶ στὴν σύνθεσι τῶν κρίσεων ποὺ γίνονται ἀμοιβαῖα γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς ὁρους τῆς γνώσεως καὶ τῆς πνευματικῆς ζωῆς γενικά. Καὶ στὸ «ὑποκείμενο» καὶ στὸ «ἀντικείμενο», ἅμα ἔχομε ἀλήθεια, κυλάει τὸ ἴδιο αἷμα, ἢ, ὅπως ἄλλοῦ λέει ὁ Ἐγγελοσ μὲ μιὰ ἄλλη πιὸ δυνατὴ παρομοίωσι, «τὸ ἀληθινὸ εἶναι ἢ βακχικὴ ζάλη ὅπου κανένα μέλος δὲν εἶναι ἀμέθυστο». Καὶ ὅμως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἐγγελοσ — ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἄλλο τρόπο γιὰ νὰ κάμῃ λόγο γιὰ τὴν σχέσι αὐτὴ καὶ γενικά γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος, — ἀναπτύσσει τοὺς δύο αὐτοὺς τρόπους τὸν ὑποκειμενικὸ καὶ τὸν ἀντικειμενικὸ, ἔχοντας βέβαια πάντα τοῦτο στὸν νοῦ του, ὅτι κανένας ἀπ' αὐτοὺς χωριστὰ δὲν ὁδηγεῖ στὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ μόνον καὶ οἱ δύο μαζὶ — ἐφ' ὅσον μπορούμε νὰ τοὺς βλέπομε συνθετικά — μᾶς βοηθοῦν στὸ νὰ καταλάβωμε τὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος. Ἐκεῖνο δὲ ποὺ κάθε φορὰ φαίνεται — ἐφ' ὅσον σκέπτεται κανεὶς συνθετικά, — εἶναι τοῦτο, ὅτι μόλις προχωρήσῃ κανεὶς μερικὰ βήματα, εἴτε ξεκινῶντας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, εἴτε ξεκινῶντας ἀπὸ τὰ «γύρω» του, θὰ τὰ ἰδῇ καὶ τὰ δύο ἀδελφωμένα, συνυφασμένα σὲ μιὰ ἐνότητα.

VII

Σχέσις «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου» στὴν γλῶσσα, στὴν ἐπιστήμη καὶ στὸν χρόνον.

1. Ἡ ἀδιαίρετη ζωὴ «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου» στὴν γλῶσσα.—2. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ ὁ σκοπὸς της.—3. Ὁ χρόνος καὶ ἡ οὐσία του.—4. Τὸ αἶσθημα ὡς ἔνωσις τοῦ «ἐγὼ» μὲ τὸν «κόσμον».

1. Ἡ ἀδιαίρετη ζωὴ «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου» στὴν γλῶσσα. Ἡ ἀδιαίρετη αὕτη ζωὴ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου φαίνεται καθαρὰ καὶ ἂν ἀκόμα ἀφήσῃ κανεὶς τὶς μορφὰς τοῦ πνεύματος, τὴν ἐπιστήμη, τὴν τέχνη, τὴν ἠθικὴν καὶ τὸν μῦθον, καὶ ἔρθη στὸ ὄργανον τοῦ πνεύματος στὴν γλῶσσα. Ἐπιχειρήσῃς λ.χ. ν' ἀναλύσῃς τὶς γλωσσικὰς μορφὰς, τοὺς γλωσσικοὺς τρόπους — τὸ ῥῆμα, τὸ οὐσιαστικόν, τὸ ἐπίθετον — μὲ τὸν σκοπὸν νὰ καθορίσῃς τὴν «ἀντικειμενικότητά» των — ὅπως περίπου κάνει ἡ γλωσσολογία — μὲ τὸ πρῶτον βῆμα ποὺ θὰ κάμῃς θὰ ἴδῃς ὅτι κάθε γλωσσικὸς τρόπος, ὅση ἀντικειμενικότητα καὶ ἂν ἔχει καὶ ὅση ὁμοιότητα καὶ ἂν παρουσιάζει στὶς διάφορες γλῶσσας, θὰ σὲ ξαναφέρνῃ στὸ ὑποκείμενον, θὰ σὲ ἀναγκάσῃ νὰ γυρίσῃς στὸ πνεῦμα τῆς γλώσσας, γιὰτὶ κάθε γλωσσικὴ μορφή, κάθε γλωσσικὸς τρόπος γεννιέται μαζὶ μὲ ἓνα ἰδιαιτέρον τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι, κάθε γλωσσικὴ μορφή προϋποθέτει καὶ μιὰ διαφοροποίησιν στὸ πνεῦμα. Ἐπιχειρήσῃς νὰ ἐμβαθύνῃς στὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον ἐδημιουργήθησαν οἱ γλωσσικὰς μορφὰς μὲ τὶς ὁποῖας χαρακτηρίζεται ὁ χρόνος, τὸ αἶσθημα τοῦ χρόνου, θὰ ἴδῃς ὅτι στὴν ἀρχή, δηλαδὴ στὴν πρώτη γλωσσικὴν περίοδον μιᾶς γλώσσας, τὰ χρονικὰ ἐπιρρήματα εἶναι τὰ ἴδια μὲ τὰ τοπικά. Ἡ γλῶσσα δηλαδὴ κάθε φορὰ ποὺ θέλει νὰ χαρακτηρίσῃ κάτι χρονικόν, χρονικὰς σχέσεις, ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἰδιαιτέρον ὄργανον, ἰδιαιτέρον τρόπον εἶναι ἀναγκασμένη νὰ καταφύγῃ στὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖον ἐκφράζει τὸν τόπον, καταφεύγει στὰ τοπικά

ἐπιρρήματα. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει μόνον ὅτι ἡ γλῶσσα δὲν ἔχει ἰδιαίτερο σύμβολο γιὰ τὸν χρόνον, ἀλλὰ ὅτι συγχέει ἀκόμα τὸν χρόνον μὲ τὸν τόπο, διότι ἡ συνείδησις πού κρύπτεται μέσα στὴν γλῶσσα δὲν ἔφθασε ἀκόμα στὸν χωρισμὸ τοῦ χρόνου ἀπὸ τὸν τόπο. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὁ χρόνος συνδέεται ἢ συγχέεται στὴν συνείδησι μὲ τὸν τόπο, δὲν ὑπάρχει καὶ στὴν γλῶσσα ἰδιαίτερος τύπος πού νὰ συμβολίζῃ τὴν χρονικότητα. Ἡ συνείδησις εἶναι δεμένη ἀκόμα μὲ τὰ πράγματα, δὲν ἔχει πραγματοποιήσει καμμία βαθμίδα χωρισμοῦ μέσα της. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι τὸ «τώρα» δηλώνεται μὲ τὸ «ἐδῶ» καὶ τὸ «πρωτίτερα» ἢ «ὑστερότερα» μὲ τὸ «ἐκεῖ». Εἶναι δὲ τόση δυνατὴ ἡ ἀνάγκη πού πιέζει τὸ πνεῦμα νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ τοπικὸ ἐπίρρημα γιὰ νὰ συμβολίσῃ τὴν χρονικὴ σχέσι πού καὶ ὅταν ἀκόμα ἡ γλῶσσα ἀναπτυχθῇ καὶ ἀποκτήσῃ τέλεια πνευματικότητα νὰ κρατῇ πολλές φορές τὸ τοπικὸ ἐπίρρημα καὶ νὰ τὸ χρησιμοποιῇ γιὰ νὰ συμβολίσῃ χρονικὲς σχέσεις.

Καὶ ἐνῶ ὁ χρόνος εἶναι στὴν οὐσία του κάτι ριζικὰ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν τόπο — γιὰ τὸ παρελθὸν δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ παρόν, ἐνῶ τὸ «ἐδῶ» μπορεῖ νὰ γίνῃ «ἐκεῖ» καὶ τὸ «ἐκεῖ» μπορεῖ νὰ γίνῃ «ἐδῶ» ἀρκεῖ ν' ἀλλάξῃ ἐκεῖνος πού τὸ βλέπει, ἐκεῖνος πού τὸ ὁρίζει — ἡ συνείδησις ἐν τούτοις, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχει καταλάβῃ τὴν διαφορὰν αὐτή, ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιῇ τὸ «ἐδῶ» γιὰ τὸ «τώρα» καὶ τὸ «ἐκεῖ» γιὰ τὸ «πρωτίτερα» ἢ «ὑστερότερα». Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη ἀρχίζει νὰ διακρίνῃ, νὰ διαισθάνεται πὼς ὁ χρόνος εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν τόπο, δὲν ἔχει ἄλλα ἐκφραστικὰ μέσα γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὸ διάστημα τοῦ χρόνου παρὰ τὸ «χοντὰ» καὶ τὸ «μακρὰ». Ἐκεῖνο πού μπορεῖ καὶ χωρίζει ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ «τώρα» ἀπὸ τὸ «ὄχι τώρα», χωρίζει ἐκεῖνο πού εἶναι τώρα καὶ ἐκεῖνο πού δὲν εἶναι τώρα. Ἄν τὸ «ὄχι τώρα» εἶναι παρελθὸν ἢ μέλλον, ἂν ἐπέρασε ἢ ἔρχεται αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ εἰπῇ ἀκόμα ἡ γλῶσσα καὶ τοῦτο διότι ἡ ἴδια ἡ συνείδησις δὲν ἔχει φθάσει ἀκόμα εἰς αὐτὸν τὸν βαθμὸ τῆς γνώσεως, τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο δὲν ἔχει αὐτὴν τὴν ἰκανότητα νὰ διακρίνῃ τὸ παρελθὸν ἀπὸ τὸ μέλλον. Ἐκτὸς αὐτοῦ τὸ «τώρα» — ὅπως ἐννοεῖται στὶς ἀρχὲς τῆς γλωσσικῆς ἀναπτύξεως, — δὲν ἔχει καμμιά ἀκρίβεια, εἶναι μιὰ κατάστασις μὲ ἀρκετὴ διάρκεια, καὶ συμβαίνει ἡ διάρκεια νὰ εἶναι τόση ὅση καὶ

ἡ μνήμη τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς ἐκεῖ πού μπορεῖ νὰ φθάσῃ ἡ μνήμη τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου ὡς ἐκεῖ φθάνει καὶ τὸ «τώρα». Τὸ «τώρα» εἶναι σχεδὸν τὸ ἴδιο μὲ τὸ πλάτος τῆς συνειδήσεως καὶ τὸ «ὄχι τώρα» ἀρχίζει ἐκεῖ πού σταματᾷ ἡ μνήμη τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁμαλὴ μετάβασις ἀπὸ τὸ ἓνα σὲ τὸ ἄλλο, ἀπὸ τὴν μιὰ κατάστασι στὴν ἄλλη, ἓνα χάσμα χωρίζει τὸ «τώρα» ἀπὸ τὸ «ὄχι τώρα» μέσα στὴν συνείδησι τοῦ πρωτογόνου. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ «ἀντικειμενικότης» τοῦ χρόνου καὶ ἡ «ἀντικειμενικὴ» του γλωσσικὴ διατύπωσις εἶναι τόση ὅση καὶ ἡ «ὑποκειμενικότης» του. Ἡ μορφή καὶ ἡ ζωὴ τῆς γλώσσας εἶναι ἀχώριστη ἀπὸ τὴν μορφή καὶ τὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος.

Ἄν τώρα θελήσῃ κανεὶς νὰ συνεχίσῃ τὴν ἀνάλυσιν αὐτὴ καὶ ἀφήσῃ τὴν πρωτόγονη αὐτὴ διατύπωσι τοῦ χρόνου καὶ προχωρήσῃ στὴν ἀνεπτυγμένη γλῶσσα καὶ φθάσῃ στὴν ἐπιστημονικὴ διατύπωσι τοῦ χρόνου θὰ ἴδῃ ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδησις, τὸ ἐπιστημονικὸν «ἐγὼ» δὲν διακρίνει μόνον τὸ «τώρα» ἀπὸ τὸ «ὄχι τώρα», ἀλλὰ ὅτι τὸν χωρισμὸν αὐτὸν τὸν ἀναπτύσσει σ' ἓνα σύστημα συνθετοτάτων καὶ λεπτοτάτων χρονικῶν διαστημάτων καὶ χρονικῶν διακρίσεων. Τὸ «ἀντικείμενο» τῆς ἐπιστήμης προσδιορίζεται χρονικὰ τόσο σύνθετα καὶ τόσο ἀναλυτικὰ ὅση εἶναι ἡ συνθετικὴ καὶ ἀναλυτικὴ χρονικὴ δύναμις τοῦ «ὑποκειμένου». Ἐκτὸς αὐτοῦ στὴν ἐπιστημονικὴ συνείδησιν ὁ χρόνος δὲν διχάζεται ἀγεφύρωτα μεταξὺ τοῦ «τώρα» καὶ τοῦ «ὄχι τώρα», ἀλλὰ ἀποτελεῖ μιὰ ὁλότητα, μιὰ ἐνότητα, μέσα στὴν ὁποία μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνῃ διάφορες βαθμίδες καὶ στὶς βαθμίδες αὐτὲς τοῦ χρόνου ἀνταποκρίνονται οἱ βαθμίδες τοῦ «ἀντικειμένου». Αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν τελευταία ἐπιστημονικὴ μορφή τοῦ χρόνου πού ἀνέπτυξε ὁ Einstein. Ἐκεῖνο πού μᾶς ἐνδιαφέρει εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ «ἀντικειμενικότης» τοῦ χρόνου καὶ ἡ «ἀντικειμενικὴ» του γλωσσικὴ διατύπωσις, καθὼς καὶ ἡ μαθηματικὴ του διατύπωσις—διότι καὶ τὰ μαθηματικὰ σύμβολα ἐπέχουν θέσι γλώσσας—συμβαδίζει μὲ τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ χρόνου. Ὅσο τελειότερο εἶναι τὸ αἶσθημα τοῦ χρόνου μέσα μας τόσο καλλίτερος εἶναι καὶ ὁ χρονικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀντικειμένου καὶ αὐτὸ θὰ εἴπῃ ὅτι τόσο πληρέστερα ἐνώνεται μὲ τὸ ὑποκείμενο τὸ ἀντικείμενο. Ὁ τρόπος δὲ κατὰ τὸν ὁποῖον ἐκφράζει μιὰ γλῶσσα τὸν χρόνο μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὸ νὰ

καταλάβωμε σὲ ποῖο σημεῖο πνευματικῆς ἀναπτύξεως εὐρίσκεται τὸ «ὑποκείμενο» τῆς γλώσσας, ὁ λαὸς ποὺ ὁμιλεῖ τὴν γλῶσσα αὐτή, μᾶς δείχνει τὸν βαθμὸ τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ αὐτοῦ. Τὸ γεγονός λ. χ. ὅτι ἡ γλῶσσα τῶν Νέγρων ἐκφράζει τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν μὲ τὴν ἴδια λέξι, ἀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οἱ Νέγροι θεωροῦν τὸν χρόνον ὡς «πρᾶγμα», ὡς ὑλικὸ ἀντικείμενο, καὶ δὲν ἔχουν ἀκόμα φθάσει στὴν γνῶσι ὅτι χρόνος εἶναι ἓνα ἐσωτερικὸ γεγονός τοῦ ὑποκειμένου καὶ δὲν εἶναι ἓνα ὑλικὸν ἀντικείμενο. Γι' αὐτοὺς ὑπάρχει μόνον τὸ «σήμερα» καὶ τὸ «ὄχι σήμερα»· ἂν τὸ «ὄχι σήμερα» σημαίνει «ἐχθὲς» ἢ «αὔριον» αὐτὸ εἶναι σ' αὐτοὺς ἀδιάφορο, διότι γιὰ νὰ χωρίσουν τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο ἴαζε νὰ μὴν ἔχουν ἀπλῶς τὸ αἶσθημα τοῦ χρόνου, ἀλλὰ νὰ ἔχουν φθάσει σὲ μιὰ θεωρητικὴ ἀντίληψι τῆς οὐσίας τοῦ χρόνου. Ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου εἶναι σὲ πολλὰ φυλὰς τῶν Νέγρων ξένη, ἔχουν ἀπλῶς ἓνα ἀμυδρὸν αἶσθημα τοῦ χρόνου — καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπειδὴ τοὺς λείπει ἡ ἔννοια τοῦ χρόνου δὲν ἔχουν τὴν δύναμι νὰ κρατήσουν στὴν συνείδησί τους τὴν ἐνότητα πολλῶν χρονικῶν σημείων, δὲν φθάνουν στὴν σχέσι τῶν χρονικῶν σημείων, ἀλλὰ βλέπουν μόνον ἓνα κομμάτι τοῦ χρόνου, καὶ ἅμα περᾶσει αὐτὸ τὸ κομμάτι τοῦ χρόνου, πᾶνε ἀμέσως στὸ ἄλλο χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ συνδέσουν τὸ παρὸν μὲ τὸ παρελθόν. Ἡ συνείδησίς των, τὸ «ἐγὼ» τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν εἶναι κάτι κομματιασμένο, δὲν φθάνει στὴν σύνθεσι, καὶ γι' αὐτὸ δὲν γνωρίζουν, δὲν μποροῦν νὰ ἐκτελέσουν καὶ ἐκεῖνο ποὺ ἡμεῖς λέμε κρίσι, διότι ἡ κρίσις εἶναι καὶ χωρισμὸς καὶ σύνθεσις. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἐμποδίζει τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς ποὺ βρίσκονται στὸ στάδιο αὐτὸ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως νὰ παραστήσουν κατὰ ἐνιαῖο τρόπο μιὰ πρᾶξι, ἓνα γεγονός. Ἐνῶ δηλαδὴ γιὰ μᾶς μιὰ πρᾶξις, ἓνα γεγονός ἀποτελεῖ μιὰ ἐνότητα καὶ κατὰ τὴν χρονικὴν του διάρκειαν καὶ κατὰ τὴν σημασίαν του καὶ τὸ νόημά του, τὸ ὑναντίον σὲ μιὰ ἀναπτύκτικη γλῶσσα τὸ «γεγονός», ἢ «πρᾶξις», διαίρεται σὲ πολλὰ μικρὰ κομμάτια, μὲ ἄλλα λόγια ἡ συνείδησις δὲν ἔχει τὴν δύναμι νὰ συνθέσῃ τὸ κατὰ μέρος καὶ νὰ φθάσῃ στὴν ἐνότητα τοῦ γεγονότος, καὶ γι' αὐτὸ ἡ γλωσσικὴ διατύπωσις βαδίζει παράλληλα πρὸς τὴν πνευματικὴν ἀδυναμία τοῦ «ὑποκειμένου» καὶ ζητεῖ μὲ τὰ πολλὰ κομμάτια τῆς πρᾶξεως νὰ παραστήσῃ τὴν μιὰ ἀδιαίρετη πρᾶξι. Αὐτὸ παρέσυρε βέβαια

πολλούς εις τὸ νὰ νομίσουν ὅτι πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ μιὰ πραγματικὴν ἀνάλυσι τῆς πράξεως ὅπως γίνεται ἀπὸ τὶς ἀνεπτυγμένες γλῶσσες. Ἐμπεριστατωμένες ὅμως ἔρευνες ἔδειξαν ὅτι δὲν συμβαίνει τέτοιο πρᾶγμα. Ἄλλως τε τὸ πρᾶγμα εἶναι καὶ λογικὰ ἀδύνατο, γιατί γιὰ νὰ μπορεῖς νὰ κομματιάσῃς κάτι θὰ πρέπη πρῶτα νὰ ἴχῃς στὸ νοῦ σου τὴν συνθετικὴν εἰκόνα τοῦ πράγματος. Ἡ ἀνάλυσις προϋποθέτει πάντα τὴν σύνθεσι. Ἐνῶ αὐτὸ ποὺ κάνει ἡ γλῶσσα τῶν Νέγρων εἶναι ἓνα σώριασμα, ἓνα ἀφάδιασμα τῶν ἐξωτερικῶν σημείων τῆς πράξεως. Ἐτσι παρατηροῦμε λ. γ. ὅτι κάτι ποὺ ἡ ἀνεπτυγμένη γλῶσσα — ἐπειδὴ ἔχει συνθετικὴ δύναμι, ἐπειδὴ μπορεῖ ὁ νοῦς καὶ κάνει ἀφαίρεσι — τὸ συμβολίζει μὲ μιὰ λέξι ὡς ποῦμε «ἐπνίγηκε», ἡ ἀνανάπτυκτη γλῶσσα τὸ παριστάνει μὲ περισσότερες λέξεις· λέγει «ἤπιε νερὸ καὶ πέθανε». Πολὺ μεγαλύτερη ἀδυναμία ἢ μᾶλλον τέλεια ἀνικανότητα παρουσιάζει ἡ ἀνανάπτυκτη γλῶσσα εἰς τὸ νὰ παραστήσῃ τὸν χρόνον ποσοτικᾶ, ἀφοῦ ὑπάρχουν γλῶσσες ποὺ ἔχουν τὴν δύναμι νὰ μετροῦνε μόνον ὡς τὸ «τρία». Γιὰ νὰ παρασταθῇ ὁ χρόνος ποσοτικᾶ προϋποτίθεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποὺ μιλάει μιὰ γλῶσσα ἔχει νοιώσει τὸν χρόνον ὡς ἀξία ἀριθμητικὴ, εἶναι μὲ ἄλλα λόγια ἀνάγκη νὰ ἴχῃ ἀναπτυχθῇ μέσα του καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ.

Ἄλλὰ ὁ σκοπός μου δὲν εἶναι ἐδῶ νὰ ἀναλύσω τὴν σχέσι γλῶσσας καὶ πνεύματος. Αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα, καὶ μὲ τὴν ἔρευνα ποὺ ἔχει γίνει ὡς τὰ τώρα τὸ πρᾶγμα ἔχει φθάσει σχεδὸν στὴν λύσι του· ἡ γλῶσσα εἶναι τόσο σύνθετη ὅσο καὶ ἡ σκέψις, αὐτὸ εἶναι τὸ ἓνα πόρισμα τῆς ἐπιστήμης· καὶ ἡ γλῶσσα εἶναι ἐπίσης συνθετικὸ φαινόμενο ὅπως καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸ εἶναι τὸ δεύτερον πόρισμα. Δηλαδή ὁ ἄνθρωπος πρῶτα φθάνει στὴν ὁμιλία, στὴν λογικὴ διατύπωσι καὶ ἔπειτα ἀρχίζει νὰ τὴν χωρίζει σὲ λέξεις, δὲν ἀρχίζει μὲ λέξεις, ἀλλὰ μὲ φράσεις.¹ Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἤθελα νὰ

1) Γίνεται στὴν γλῶσσα ὅ,τι γίνεται καὶ στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως δὲν ὑπάρχουν ξεχωριστὰ «αἰσθήματα» καὶ ξεχωριστὲς παραστάσεις, ἀλλὰ σύνολα, «ὄλα», ἀπὸ αἰσθήματα καὶ ἀπὸ παραστάσεις ἔτσι δὲν ὑπάρχουν τὴν στιγμὴν ποὺ πρωτομιλάει ὁ ἄνθρωπος λέξεις, ἀλλὰ φράσεις, σύνθετα φαινόμενα λεκτικά. Ὁ χωρισμὸς τῶν λέξεων γίνεται ὕστερα.

δείξω εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὅταν ἀρχίσῃ κανεὶς ν' ἀναλύῃ τὸ «ἀντικει-
μενικὸ» δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, τὴν γλῶσσα, ἔμμεσα εἶναι ἀναγ-
κασμένος νὰ κάνῃ καὶ ἀνάλυσι τοῦ «ὑποκειμένου», γιατί ἄλλοιῶς δὲν
θὰ φθάσῃ ποτὲ στὴν πραγματικὴ κατανόησι τῆς γλώσσας. Καὶ ἐδῶ
δηλαδὴ καταφαίνεται ὁ νόμος τῆς πνευματικῆς ζωῆς: νὰ βροῖσκῃ κανεὶς
τὸ «ὑποκείμενο» στὸ «ἀντικείμενο» καὶ τ'ἀνάπαλιν· καὶ καταφαίνεται τὸ
αἶτημα ποὺ πρόχει καθε ἐρμηνεία τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος νὰ ἀκο-
λουθῇ: γὰρ νὰ καταλάβῃ κανεὶς τὴν πνευματικὴν ζωὴν πρόχει νὰ ζητήσῃ
νὰ βροῖ τὴν γόνιμη σχέσι «ὑποκειμένου» καὶ «ἀντικειμένου».

2. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη καὶ ὁ σκοπὸς τῆς. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ
στὴν γνῶσι. Κάθε γνωστικὴ προσπάθεια ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸ «ἀντικεί-
μενο», ἄς ποῦμε ποὺ βάζει ὡς πρῶτο τῆς στοιχεῖο καὶ κύριο παράγοντά
τῆς τὴ φύσι, ἂν εἶναι πραγματικὴ, ἂν δηλαδὴ ἔχει μέσα τῆς γονιμότητα,
θὰ καταλήξῃ σιγὰ-σιγὰ στὴν μορφή τοῦ «ὑποκειμένου», δηλαδὴ θὰ
βροῖ μέσα στὸ «ἀντικείμενο» πραγματοποιημένο τὸ ἴδιο τὸ «ὑποκεί-
μενο». Ἄς πάρωμε ἓνα εἶδος τῆς γνώσεως ποὺ ἔχει ὡς καύχημα πὼς
κρατιέται ἀπόλυτα κοντὰ στὸ «ἀντικείμενο», ἄς ἰδοῦμε τὴν φυσικὴ ἐπι-
στήμη καὶ στὴν ὅλη τῆς ἀνάπτυξι καὶ ἱστορικὴ διαδρομή, ἀλλὰ κυριώ-
τατα στὴν σημερινή τῆς κατάστασι. Ποιὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς; Νὰ
βάλλῃ τὰ φυσικὰ φαινόμενα σὲ μιὰ θεωρητικὴ τάξι, νὰ δώσῃ μιὰ θεω-
ρητικὴ μορφή στὰ φυσικὰ γεγονότα, γιατί ἄλλοιῶς θ'ἄχῃ νὰ κάμῃ
πάντα μ' ἓνα τυχαῖο ἄθροισμα ἀπὸ φαινόμενα καὶ γεγονότα, ὅχι ὅμως
μ' ἓνα ἐπιστημονικὸ ἀντικείμενο. Σκοπὸς τῆς δὲν εἶναι νὰ ἀποτυπώσῃ
στὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἀπειρία τῶν φυσικῶν φαινομένων,
οὔτε νὰ καρφώσῃ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου σὲ καθε εἰδικὸ φαινό-
μενο χωριστά, ἀλλὰ νὰ βάλῃ ὁλόκληρες σειρὰς ἀπὸ φαινόμενα σὲ θεω-
ρητικὰς μορφάς, δηλαδὴ σὲ λογικὰς μορφάς, νὰ κατατάξῃ τὰ φαινόμενα
μέσα στὸ νόμο τῆς αἰτιότητος καὶ ἔπειτα νὰ τὰ βάλῃ στὴν σχέσι τοῦ
χρόνου, τοῦ τόπου, τοῦ ἀριθμοῦ καὶ ἔτσι νὰ τὰ ὑποτάξῃ στὸν νοῦν
τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ ἄλλα λόγια σκοπὸς τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης εἶναι
νὰ βγάλῃ τὰ φαινόμενα ἀπὸ τὴν ἀνόητη, ἀπὸ τὴν ἀδιάφορη λογικῶς
κατάστασι ποὺ βρίσκονται, καὶ νὰ τὰ ἀνυψώσῃ στὴν λογικὴ κατὰ-
στασι, νὰ τὰ φέρῃ σὲ σχέσι λογικὴ ἀναμεταξύ των ἢ νὰ τὰ κάμῃ
ἀπὸ μὴ λογικὰ ποὺ εἶναι λογικά, γιατί τὰ φαινόμενα αὐτά, ἅμα τὰ